

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, АРХИВТЕР ЖӘНЕ ҚҰЖАТТАМА БАСҚАРМАСЫ
ҚР БҒМ ҒК А.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ

АКИМАТ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ, АРХИВОВ И ДОКУМЕНТАЦИИ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ им. А.Х. МАРГУЛАНА КН МОН РК
АКТЮБИНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

«ҚАДЫРБАЕВ ОҚУЛАРЫ - 2020»

**VI ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(2020 жылғы 27-28 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**VI МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ**

«КАДЫРБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2020»

(27-28 ноября 2020 года)

Толамисов А.Г. Хан Касым и его свод законов, обычаев и традиций «Светлый путь Касым Хана» // Вестник КазНУ имени аль-Фараби. №4, 2018. С 125-129.

Хафизова К.Ш. Проблемы исследования международных отношений Казахских ханств // КНПУ им. Абая. №2, 2016. С 131-139.

Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 384 с.

ҚАЗАҚТЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТҮЙЕНІҢ РӨЛІ

Ж. С. Мүтәл

Байырғы заманнан бастау алған көшпелі тұрмыс салты қазақ халқының өзіне тән дүниетанымы мен мәдениетін қалыптастырды. Сондай-ақ, табиғаттың қатал мінезіне қарсы тұрып жыл он екі айда төрт рет қоныс аударып көшкен халықтың табиғатқа үйлесімді өзіндік тіршілік кешудің формуласы қалыптасты. Мысал ретінде, ауа райының ықпалына қарай қамданып ерте көктемде Бетпақдаладан жаз жайлауы Арқаға еріген қар суын жалдай отырып көшуді айтуға болады. Осындай көшіп-қонуға негізделген қазақ халқының тіршілік жүйесінде түйенің орны жоғары болды. Қазақ халқы көші-қонға таптырмас көлік қызметін атқарған түйені ежелден төрт түліктің төресі ретінде бағалаған.

Қазақтың шаруашылық жүйесінде негізінен түйенің бір өркешті (дромадер) және екі өркешті (бактриан) түрі кездеседі. Бір өркешті түйені – нар, екі өркешті түйені – айыр деп атайды. Нар айыр түйеге қарағанда бойы және күші жағынан мықты болғанымен суыққа төзімсіз келеді. Ал, түркі-моңғол түрі болып саналатын айыр түйе нардан әлсіздеу келгенімен суыққа төзімдірек. Қазақ даласының солтүстік аймақтарында айыр түйе ұстаса, табиғаты жайлы оңтүстік өңірлерде екі түрі де кездеседі (Смирнов, с. 157-158).

Зерттеуші Ғ. Себепов айыр түйені сыртқы түріне, түгіне, күшіне қарай үшке бөлінетіндігін айтады. Екі өркеші биік, арасы алшақ келген, жүні тығыз және шудасы ұзын, ұшы тегіс, көбінесе бойы аласалау түйені – **таза айыр** деп атайды. Бұл екі таза айырдан немесе айыр мен қоспақтан туады. **Қоспақ** – екі өркеші қосылыңқырай, арасы жақын біткен қос өркешті түйе. Бұл тұқым нар мен айырдан туады. Айыр түйенің үшінші түрі **мырза қоспақтың** екі өркешінің орны болар-болмас қана болып, арасы алшақ және жүні сирек қылшықты келеді (Себепов, 146 б.). Сондай-ақ, Ғ.Себепов бір өркешті түйенің де үш түрі бар екендігін келтіреді: **таза нар** – өркеші доғаланып біткен, жүні тықыр, тұрқы ұзын, сирақтары тақыр, жіңішке келеді; **біртуған** – төңкерілген жарты шеңбер сияқты өркеші сүйір келетін денесі ірі бір өркешті түйе. Бұл түйе тұқымы үлек пен таза айыр інгеннің қан қосылуынан пайда болады; **қылағай** – әуелден шатыс біртума нарға үлек шағылысқаннан немесе аруанаға жөңбай шөккеннен сыртқы түрі маяға ұқсас, жүні ылақ жүн, бойы аласалау нар туады.

Бұл тұқым туралы Ғ. Себепов былай келтіреді: «Бұл тұқымның сауып сүті жоқ, маз жүні жоқ, жұмсап күші жоқ, азды-көпті қыс түсетін қазақ жеріндегі ең қадірсіз түйе осы қылағай» (Себепов, 147 б.).

Қазақ шаруашылық жүйесінде нардың еркегін – үлек, ұрғашысын – аруана деп атайды. Айыр түйенің еркегін – бура, ұрғашысын – інген деп атайды. Ал, атан деп – ақталған (піштірілген) айыр түйенің еркегін атаған.

Түйе таулы жерлер мен нулы өзенді аймақтарға қарағанда, Арабия мен Моңғолия сияқты кең және шөлейтті жерлерде өзін жайлы сезінеді. Сырдария, Маңғыстау өңірінің климаты мен жері жоғарыда аталған елдермен сәйкес келгендіктен, түйе осы аймақтарда көп кездеседі (Смирнов, с. 158).

Түйенің суыққа төзімсіз келетіндігі туралы Э.Эверсман былай дейді: «түйелер суыққа өте сезімтал болып келеді. Кейде, тіпті солтүстік бөліктерде оларға күтім көрсетпесе суықтан өліп қалатын. Қыстың күндері жолды қардан тазартып, жерді кетпенмен қазып, оған түйелерді бірінен соң бірін жылы болуы үшін салып отыратын. Егер оларды қарға немесе қатты жерге ішімен жатқызып қойса, олар әдетте көз жұмып отырған. Сол себепті де қазақтар ауа райы жылы, қысы жайлы, қары аз жауатын оңтүстікте қыстап шыққан. Үскірік аяздан аман алып қалу үшін, олардың үстіне киіз жабатын» (Естественная история Оренбургского края. Сочинения Эдуарда Эверсмана, с. 240). Ортағасырларлық деректерде солтүстік өңірді жайлаған қимақтардың қыстың қаһарлы суығына шыдап бермейтіндіктен түйелерді оңтүстікке қарай айдап отырғандығы туралы айтылады (Кумеков, с. 91).

Түйе жылқы мен қой сияқты тебіндеп жайылмайтындықтан, қарсыз аймақтар мен бойы қар деңгейінен биік өсімдіктерді азық етеді. Сондықтан түйені арнайы қарсыз аймаққа айдаған немесе арнайы шөп жинаған (Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда, с. 141-142). Көктемде түйелер арықтап, кейін көкке ілінгеннен кейін қайта қоң жинайтын. Егер түйе семіздеу келіп, өркештері тік болса, олар әлсіздеу болады; бұндай құбылыстарды көктемде және күз мезгілдерінде байқауға болады (Естественная история Оренбургского края. Сочинения Эдуарда Эверсмана, с. 240-241). Үлкен түйелердің салмағы 35-тен 50-ге дейінгі пұтты құрайды. Қазақтар егер түйе қартайса немесе ауырса оны сойып отырған. Кәрі малдың еті қатты келгенімен амалсыздан сойған (Шахназаров, с. 359).

Түйенің мінез-құлқы, табиғаты туралы А.И. Шахназаров мынадай мәлімет келтіреді: «жалпы түйе адамдарға икемді, жуас жануар. Ақылымен және есте сақтау қабілетімен ерекшеленбегендіктен, ауылдар мен қыстақтарды есте сақтай алмайды. Қатты боран соққанда, түйелер қорғаныш іздейді. Егер түйені жалғыз жіберсек, ол ауылға жете алмайды, керісінше олар желге қарсы жүрін отырады. Түйе өзінің шөлге және тамаққа шыдамдылығымен ерекшеленетін жануар. Шөптер қурап, қатал суық күндерде сусыз ең далада барлық қиындықтарға төзіп отырады. Жалпы алсақ, түйелер – көнбіс, төзімді және жайлы жануар. Оларға дөрекілік танытпасаң, түйе мінезінде қырсықтық пен ашушаңдық кездеспейді» (Шахназаров, с. 359).

Күнделікті тұрмыста қазақтар үшін түйе өгіз бен жылқының орнына қолданылған. Жылдамдығы жағынан жылқыға жетпегенімен, түйенің шөлге шыдамдылығына өзге түлік түрлері теңесе алмайтындығы даусыз. Көшпелі халықтың жаз жайлауға, қыс қыстауға көшіп-қонуына түйе құмды жерлерде шыдамдылық танытып, халыққа таптырмас көлік қызметін атқарған. Көктем мезгіліндегі жауынды күндерден кейінгі батпақта жылқы мен өгіз дәрменсіз күйде қалғанда, түйе ғана жуан табанымен, ұзын аяқтарымен қазақтардың бір жерден екінші жерге қоныс аударуына мүмкіндік беретін (Добросмыслов, с. 215).

Қазақтардың көш-қон қозғалысы негізінен түйе арқылы жүзеге асырылды. Олар түйемен үйге қажетті ұсақ-түйек бұйымдарды тасып, мінсе көлік қылып үй шаруашылығына пайдаланатын. Қазақтардың шаруашылық жұмыстары мен керуен кәсіптерінің барлық қозғалыстары алты айдың көлемінде, яғни сәуір айынан басталып, қазан айына дейін жалғасқан. Қазақтар жүкшілік кезінде және қыз мезгілінде тек түйені пайдаланған. Осы алты айға тағы екі айды қоссақ, түйе қызметін пайдаланудың есепке алынатын белгілі бір жұмыс кезеңінің аралығы қамтылады.

Жүк тасымалында түйеге теңдерді екі түрлі жолмен орналастырған. Теңнің жоғарғы бөлігін жіппен орап, жатқан түйенің арқасына аударып отырған. Бір теңді бір жақ бетіне, екінші теңді екінші жақ бөлігіне тиеген. Теңдерді байлайтын жіптер екі өркешті түйелердің өркештерінің арасына байланса, бір өркештілердің өркештеріне байланады. Үлкен жәшіктер мен үлкен қатты заттарды, ауыр жүкті тасымалдауда жүк кішкене ағаш баспалдақтарға (аруана) байланған. Баспалдақтардың төменгі бөлігіндегі бұтақтарының бойлығында жүк сүйенетін ағаштан жасалған көлденең тұрған қылқандар болады, ал жоғарғы бөлігінде баспалдақтар өзара баумен байланып, түйенің екі жақ бетіне де байланады (Шахназаров, с. 358).

Төзімділігі мен күшінің көптігі жағынан бір өркешті түйелер алда тұрады, әдетте олар арқаларына 16-18, тіпті 20 пұтты құрайтын жүкті көтере береді, тәулігіне жаздың аптапты ыстық күндерінде 60 шақырымға дейін, қыста және жауынды күндерде 35 шақырымға дейін жүре алады. Әдетте олар 50 пұтты көтерсе, жақсы жегілген нар 60 пұтқа дейін көтере алады. Міністе жүрген түйе тәулігіне шамамен 70 шақырым жүрсе, ал мықтылары 100 шақырым жолды артта қалдырып отырады. Осындай шақырымды олар 4 тәулікке дейін қайталап отыра алады. Екі өркешті түйелер нардан кем түспейді. Әдетте жүкті түйе 4-тен 5 шақырымға дейін жүрін отырса, міністегі түйелер 8-ден 10 шақырымды тастап отырған (Шахназаров, с. 359).

XIX ғасырда қазақтардың арасында Қазалы, Перовск, Түркістан, Шымкент уездерінде шаруа иелеріне түйе шаруашылығынан көп түсім беретін кіре тарту кәсібі жақсы дамыды. Бұл шаруашылықпен бұрынырақ Орынбор мен Сібір жолымен Бұхар мен Хиуаға тауар таситын Кіші Орданың кірешілері айналысқан; орыстардың әкелім саудасы мен әкетілім саудасының жақсы дамуына байланысты бұл кәсіпке Кіші және Орталық Орданың өзге толқындары келіп қосылып, сондай-ақ отырықшы халықтың тарапынан